

Brian L. Keeley

A KONSPIRÁCIÓS ELMÉLETEKRŐL

„Az egyetlen gondolat azonban, amelyet [a filozófia] magával hoz, az ész egyszerű gondolata: az, hogy az ész uralkodik a világon, tehát a világtörténetben is ésszerűen mennek végbe a dolgok.”

(G. W. F. Hegel: ELŐADÁSOK
A VILÁGTÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL)

„Shit happens.” – Manapság népszerű
autós matrica*

Mindjárt beköszönt az új évezred, s ahogy múlnak az évek, az amerikai gondolkodást egyre inkább hatalmába keríti az a feltételezés, hogy minden mögött összeesküvés rejlik.¹ Némelyik összeesküvés-elmélet már-már legendává nőtte ki magát. Évente tűnnek fel bestsellerlistára kerülő könyvek, bombasikert arató filmek, népszerű televízió- és rádióműsorok, melyek arról igyekeznek meggyőzni bennünket, hogy Lee Harvey Oswald nem egyedül hajtotta végre a gyilkos merényletet John F. Kennedy ellen; hogy 1947-ben egy idegen űrhajó zuhant le Új-Mexikóban, Roswell közelében, melyet az Egyesült Államok kormánya felkutatott és meg is talált földön kívüli utasával együtt, ám lezuhant meteorológiai léggömbökről szóló történetekkel tussolta el az ügyet; hogy az 1980-as évek végén a crack azért terjedhetett el olyan gyorsan Amerika nagyvárosainak központjaiban, mert a nicaraguai kontrákkal kapcsolatban álló drogcsempészeket támogatta a CIA. Ez a titkos összefogás hasznára vált mind a CIA-nek (így pénzt irányíthatott át a kontrákhoz, miután Oliver North ezredes iráni fegyverüyletei lelepleződtek), mind a CIA ama támogatóinak, akik a status quo megőrzésére törekedtek (s így gazdasági és kulturális értelemben továbbra is rövid pórázon tarthatták Fekete-Amerikát).

Az alábbi teszttel bárki lemérheti, mennyire tájékozott a konspirációs irodalomban. Hány összeesküvés-elméletről hallott már korábban az alább felsoroltak közül? Hányszor esett kísértésbe, hogy elhiggye a hallottakat?

(1) A HIV (human immunodeficiency virus), amely az AIDS-et (a szerzett immunhiányos megbetegedést) okozza, a biológiai fegyverek fejlesztésére irányuló amerikai vagy szovjet kutatás terméke volt, mely később rászabadult (vagy szándékosan rászabadították) a gyanútlan világra.

(2) Bolygónkat rendszeresen látogatják a földönkívüliek, kárt tesznek az állatokban, és embereket rabolnak el (akiknek az emlékeit utólag törlik). A kormánynak tudomása van erről.

(3) Los Angeles tömegközlekedési rendszere valaha jól működő villamoshálózatra épült, de az 1930-as és az 1940-es években az autó- és gumigyártók, valamint az olajtársaságok összefogtak a városi tisztviselőkkel, és felszámolták ezt a rendszert, hogy

* „Van az ügy, hogy szar az ügy.”

Los Angeles lehessen a minta egy olyan városra, ahol a közlekedés teljesen személyautó-forgalmon alapul.

(4) A Trans World Airlines 800-as járatát véletlenül eltalálta az Egyesült Államok Haditengerészetének egyik rakétája: az esetet a hidegháború utáni katonai leszerelés idején a orosz sajtóvisszhangtól tartva a kormány elhallgatta.

(5) Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Hivatala minden tengeren túli üzenetváltást figyelemmel kísér és rögzít.

(6) A világgazdaságot minden jelentős vonatkozásban egy kis csoport tartja ellenőrzése alatt: a szabadkőművesek vagy a Trilaterális Bizottság tagjai, esetleg a titkos társasággá szerveződött zsidó bankárok.

Sorolhatnám tovább. A lényeg az, hogy a lista rávilágítson, mennyire elterjedtek manapság az összeesküvés-elméletek. Jóslásokba bocsátkozni veszélyes, mégis megkockáztatom azt az előrejelzést, hogy a jövő kultúrkritikusainak és szociológusainak legalább annyi mondandójuk lesz mai konspirációs rögeszméinkről, mint amennyi a maiaknak van arról, milyen jelentősége volt az 1950-es évek Amerikáját megbabonázó mendemondáknak az ufókról és a földönkívüliek invázióiról.

I

Írásom ismeretelméleti, nem pedig szociológiai tárgyú. Azt fejttem ki benne, hogy a konspirációs elméletek megvilágíthatják a teoretikus magyarázat természetét. Az összeesküvés-elméletek – ha mindent figyelembe veszünk, ami ez alá az általános kategória alá tartozik – nem feltétlenül tévesek. Mint a Watergate-botrány és az iráni kontrák ügye is mutatja, a nagy hatalmú egyénekből álló kis csoportok alkalmanként tényleg arra törekednek, hogy beavatkozzanak a történelem menetébe, és olykor nem is csekély sikerrel. Ráadásul a rendelkezésre álló rivális magyarázatok – mind a hivatalosak, mind a másfajta – néha maguk is egymással versengő konspirációs elméletek, mint azt az oklahomai robbantás esetében látni fogjuk.

Az összeesküvés-elméletek meghatározásakor váratlan nehézségekbe ütközünk. Úgy látszik, intuitíve mindnyájan erősen meg vagyunk győződve róla, hogy a magyarázatok egyik csoportját körül lehet határolni – nevezzük őket *alaptalan konspirációs elméleteknek* (AKE-knak).² Azt gondoljuk, hogy a magyarázatoknak ezt az osztályát analitikusan meg lehet különböztetni azoktól az elméletektől, melyek rászolgálnak a helyeslésünkre. Az elképzelés lényege az, hogy úgy kezelhetjük az összeesküvés-elméleteket, ahogy David Hume³ a csodákat: megmutathatjuk, hogy van a magyarázatoknak egy olyan fajtája, amelyet *definíció szerint* nincs alapunk elfogadni. Jelen írásnak az lesz az egyik világos tanulsága, hogy ez a feladat nem olyan egyszerű, mint eddig képeztük.

Nehogy az olvasó téves következtetésre jusson, mielőtt tovább mennék, hangsúlyoznom kell, hogy én soha nem egy adott magyarázat igazsága mellett vagy ellen érvelek. A kérdés nem az, hogy valóban látogatják-e idegenek a bolygónkat, vagy hogy Oswald egyedül cselekedett-e. Az ilyen esetekben végső soron történelmi tényekről van szó, ám mivel ezek a tények nem nyilvánvalók, még elmélkednünk és töprengenünk kell arról, hogy egyáltalán mi történt. Az eredmény ilyenkor megalapozott hiedelem. Más szavakkal: noha helyes lehet az az állítás, hogy „az igazság odaát van”, de nekünk – tekintettel episztemikus adottságainkra – nem kell feltétlenül mindent elhinnünk, ami amúgy igaz. Ebből a szempontból ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint Hume, aki –

ahogy Thomas Huxley⁴ megjegyezte – azt nem mondhatja, hogy csodák sohasem történtek, csupán annyit mondhat, hogy ha történtek is csodák, nekünk nincs rá alapunk, hogy higgyünk bennük. Hume-nak nem áll módjában eldönteni, kenyérré változtat-e Jézus a követ, és jóllakatta-e vele a sokaságot. Talán igen, talán nem. Arra viszont Hume-nak *van* lehetősége, hogy megmondja, vajon az elérhető (vagy akár csak *szóba jöheto*) bizonyítékok alapján *hinnünk kell-e*, hogy a csoda megtörtént.

Ha megértjük, *miért* nincs alapunk hinni bizonyos összeesküvés-elméletekben, az is világossá válik, miért kell elhinnünk azokat a dolgokat, melyeket amúgy hajlamosak vagyunk elhinni. Azt javaslom, tanulmányozzuk az AKE-kat, és miközben megmutatjuk, hol tévednek rossz vágányra, próbáljuk meg bemutatni a jó irányba haladó magyarázatot. A következő részben egy nemrégiben történt eseményt fogok vizsgálni – az oklahomai robbantást –, mely számos konspirációs elméletnek volt táptalaja. Ezt a megtörtént esetet és a hozzá kapcsolódó (megalapozott és alaptalan) konspirációs elméleteket fogom segítségül hívni, hogy illusztráljam a cikk további részében nyújtott elemzést. A III. részben azt a problémát tárgyalom, mely akkor merül fel, ha megpróbáljuk definiálni az AKE-kat, és be fogom mutatni, milyen nehézségekbe ütközünk, ha analitikus kritériumokat keresünk, hogy megkülönböztessük a jó összeesküvés-elméleteket a rosszaktól. A IV. részben fogok rátérni az AKE-k állítólagos erényeire, melyek magyarázatot adnak jelenlegi népszerűségükre, és így azt is meg tudom majd mutatni, milyen alapon lehet végleg elvetni őket. Az e csoportba tartozó magyarázatok jellemző vonása, hogy nagyon sok mindent lefednek, és természetüknél fogva nem egyszerően arról van szó, hogy falszifikálhatatlanok. Ahhoz viszont, hogy töretlenül hihessünk egy AKE-ban, egyre erősödő kétellyel kell tekintenünk az emberekre és a közintézményekre. Ezért az V. részben a világ mibenlétéről számot adó rivális elképzelések összefüggésében tárgyalom a konspiratív gondolkodást. Azt állítom, hogy ha AKE-kal van dolgunk, kénytelenek vagyunk választani az ilyen elméletekkel együtt járó, mindenre kiterjedő szkepticizmus, illetve az elvetésükkel járó abszurd világnézet között. A következtetésem pedig az, hogy a filozófiának kell kiutat mutatnia e dilemmából.

II

Ha konkrét példán akarjuk megmutatni, hogyan működik egy konspirációs elmélet, kénytelenek vagyunk az egyikkel részletesebben foglalkozni. A részletek azért fontosak, mert az AKE-k az események részleteiből indulnak ki. Remélem, az olvasó megbocsátja nekem ezt a rövid kitérőt.

1995. április 19-én, szerdán reggel, néhány perccel kilenc óra után hatalmas erejű robbanás tép darabokra egy bérelt Ryder teherautót, mely a kilencemeletes Alfred P. Murrah Szövetségi Irodaépület előtt parkol Oklahoma Cityben. Összesen 168 ember, köztük – ez a legtragikusabb – az épület gyermekmegőrzőjében tartózkodó tizenkilenc gyermek esik áldozatul a merényletnek, melyet azóta is úgy tartanak számon, mint a legszörnyőbb terrorcselekményt, melyet Amerika földjén valaha is elkövettek.

Azzal egy időben, hogy a speciális mentőalakulat kezdi kiszabadítani a túlélőket a törmelékek alól, beindul az óriási erőket mozgósító szövetségi nyomozás. A gyanú kezdetben közel-keleti terroristákra terelődik: köztük keresik a lehetséges tetteseket. Ez azonban zsákutcának bizonyul.⁵ Miután kinyomozták, hogy a felrobbantott teherautó a kansasi Junction városában található Eliott's Body Shoptól indult, a figyelem hama-

rosan két húszas éveiben járó fehér férfit terelődött. A fantomképeket „John Doe 1” és „John Doe 2” néven már másnap közzéteszik, és országos embervadászat kezdődik.

Időközben más is történt: a robbantás napján, délelőtt tíz óra húsz perckor Charles Hanger, Oklahoma állam rendőrtisztje észrevesz egy észak felé tartó 1977-es Mercury Marquist a több államot átszelő 35-ös úton, körülbelül hatvan mérföldnyire északra Oklahoma Citytől. Az autó nyolcvan mérföld per óra sebességgel haladt, és nem lehetett látni a rendszámabláját. Hanger rendőrtiszt minden különösebb incidens nélkül félreállította a kocsit, de amint az egyedül utazó sofőr felé közeledett, gyanús kidudorodást vett észre a kabátján. A férfi önként elismerte, hogy fegyver van nála, mire a rendőrtiszt előhúzza a sajátját, a vezető fejének szegezze, és lefegyverezte: egy töltött pisztolyt és egy tokban tartott, öt hüvelyk hosszú kést vett el tőle. A kocsit vezetőjét, a huszonhat éves öböl-háborús veteránt, Timothy McVeigh-t letartóztatták. A vád: töltött fegyver szállítása, rejtett fegyver viselése és rendszám-tábla nélküli gépjármű használata. Két nap múlva McVeigh-t – aki még a cellájában várt a vádemelésre – „John Doe 1”-ként azonosították, és ügyét összekapcsolták az oklahomai merénnyel.

A vizsgálat folytatódott, és – nagyjából két évvel később – McVeigh-t, valamint Terry Nicholst és Michael Fortiert elítélték. McVeigh-t és Nicholst „tömegpusztító fegyver használatának” vádjával, valamint néhány további vádpont alapján állították bíróság elé: egyebek közt tizenegy rendbeli, előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés volt a vád, a robbantás ugyanis tizenegy szövetségi ügynök életébe került. (A kormány mindvégig kitartott amellett, hogy a vádlottak a szövetségi ügynökök meggyilkolását szándékosan tervezték ki.) Fortier – akit a McVeigh és Nichols elleni vallomás fejében csak kisebb súlyú büntettekkel vádoltak – beismerte bűnösségét. Nicholst gondatlanságból elkövetett emberölés és összeesküvés vádjával elítélték, de a súlyosabb vádat, a gyilkosságot az esküdtszék elutasította. McVeigh-t minden vádpontban bűnösnek találták és halálra ítélték.

A McVeigh és Nichols ellen lefolytatott eljárás során a kormány mindvégig kitartott amellett, hogy McVeigh, Nichols és Fortier terrorcselekményt terveztek ki és hajtottak végre Oklahoma Cityben, a szövetségi hivatal épülete – egy általuk hatalommal rendelkezőnek és veszélyesnek gondolt kormányzati létesítmény – ellen. (A kormány szerint McVeigh-t és összeesküvő társait részben A. MacDonald *THE TURNER DIARIES*⁶ című regénye ihlette, amelyben egy Amerikában lejátszódó faji összecsapás azzal kezdődik, hogy egy kis csoport merényletet hajtott végre a Szövetségi Nyomozó Hivatal főhadiszállása ellen a Virginia állambeli Arlingtonban.) McVeigh állítólag rendkívül felháborodott azon a szörnyűséges rajtaütésen, melyet a szövetségi hajtottak végre a texasi Wacóban a Dávid törzse szekta ellen, és igyekezett bosszút állni a szövetségi kegyetlenkedésének áldozataiért. (Az oklahomai bombamerénylet a tűzvésszel végződő wacói rajtaütés második évfordulójára esett.) Ezért McVeigh (aki az Egyesült Államok hadseregében tanult meg bánni a robbanóanyagokkal) és Nichols a bérelt teherautó hátsó terében ammónium-nitrátból és gázolajból nagy hatóerejű bombát készített, majd felrobbantotta az oklahomai szövetségi irodaépület előtt.

A bombamerénylet jó példát nyújt arra, hogyan bontakozik ki egy konspirációs elmélet. Már azokban a napokban, amikor a merénylet történt, fölmerültek kérdések a hivatalos beszámolóval kapcsolatban (amely maga is összeesküvésre hivatkozott): vajon McVeigh, Nichols és Fortier a saját szakállára cselekedett-e, vagy egy nagyobb csoporthoz tartozott? Csupán „balekok” voltak, akiket azért állítottak előtérbe, hogy lebukjanak, és elvigyék a balhét, mint azt Oswald állította magáról, mielőtt Jack Ruby

lelőtte? Lehet, hogy a merényletet – közvetve vagy közvetlenül – az Egyesült Államok kormányzatán belüli erők hajtották végre, mert ezzel akarták befolyásolni: a törvények szigorúbb betartására ösztönözni és – a szövetségi hatóságokkal egyre inkább dacoló – „szélsőjobboldali” ideológusokkal szembefordítani a közvéleményt? A merényletet követő években még sok ilyen kérdés merült föl.

Az effajta konspirációs elméletek megalapozottságát vizsgálja Jim Keith OKBOMB! CONSPIRACY AND COVER-UP című könyve (a szerző legismertebb műve talán az 1995-ös BLACK HELICOPTERS OVER AMERICA: STRIKEFORCE FOR THE NEW WORLD).⁷ Keith nem fogadja el a kínált magyarázatok egyikét sem, ehelyett kifogásokat és kérdéseket szegez a hivatalos beszámolóknak. Kétségessé teszi például a kormány első számú gyanúsítottjának, McVeigh-nek állítólagos bűnösségét azzal, hogy felsorol „tizenegy olyan elemet, amely feltűnően nem illik bele a letartóztatása idején, illetve azt megelőzően tanúsított viselkedésébe”. Például a következőket:

(1) „Különösen érdekes, hogy McVeigh – noha a beszámoló szerint rendelkezett hamis [más névre szóló] igazolvánnyal – mégis a valódi nevét és címét adta meg a tulajdonosnak a Dreamland Motelban, ahol megszállt [közvetlenül a merénylet előtt]. Aki olyan súlyú bűntettet készül elkövetni, mint az oklahomai robbantás, aligha viselkedik így.”⁸

(2) Azt próbálják elhíttetni velünk, hogy McVeigh olyan autón hagyta el a tetthelyet, amelyen nem volt rendszám-tábla: „Úgy látszik, az egész kocsiról már csak egy nagy tábla hiányzott, »Tartóztassanak le!« felirattal.” (Uo. 23. o.)

(3) „Hihető-e, hogy a pisztollyal felfegyverzett McVeigh – ha tényleg az imént robbantotta fel a Murrah-épületet – ellenállás nélkül hagyja, hogy az autóját megközelítse egy rendőrtiszt? McVeigh-t kiképezték kézilőfegyver használatára, így nem jelentett volna számára különösebb problémát, hogy a kocsi fedezékéből lelője a rendőrt.” (Uo. 30. o.)

(4) Amikor letartóztatták, McVeigh James Nicholsnak, Terry Nichols bátyjának a birtokát adta meg címeként, azt a helyet, ahol állítólag a bombagyártáshoz szükséges alapanyagot tárolták: „Lehet-e bármiféle értelmet találni abban, hogy McVeigh felfedte az FBI-nak állítólagos bűntársait vagy bűntársait...” (Uo. 31. o.)

Keith ezeket az észrevételeket kiegészíti a következővel: a korai híradások sejteni engedték, hogy a Bureau of Alcohol, Tobacco and Firearms (BATF) előzetesen figyelmeztetést kapott a merényletről; ezt alátámasztja az a tény is, hogy a robbantás pillanatában egyetlen BATF-alkalmazott sem tartózkodott az épületben, viszont percekben belül több is megjelent a helyszínen. A BATF határozottan tagadja, hogy előre figyelmeztették volna, ám soha senki nem adott magyarázatot arra, miért szerepelt ez mégis a korai híradásokban. És itt van még a rejtélyes „John Doe 2”, akit soha nem fogtak el, és akiről a hivatalos beszámoló – amelynek alapján McVeigh-t és Nicholst elítélték – egy szót sem ejtett.

Ezekkel a kérdésekkel – valamint a könyvben megfogalmazott többi kérdéssel – Keith azt kívánja elérni, hogy az olvasó levonja a következtetést: semmi nem úgy történt, ahogy azt eddig elhíttették velünk. Ha kicsit megkapargatjuk a felszínt, és megpróbálunk a vezető hírcsatornák által tált tényekből kirajzolódó kép mögé nézni, akkor reális lehetőségként tárul elénk, hogy az oklahomai merényletet nem egy politikailag elkötelezett bűnözőkből álló elszigetelt csoport követte el – ez viszont valami olyasmire enged következtetni, ami még sokkal veszélyesebb. Az egyik népszerű összeesküvés-elmélet a következőképpen magyarázza a robbantást: szélsőjobboldali nézeteket valló emberek egy csoportja (köztük McVeigh, Nichols, Fortier és a rejtélyes John Doe 2) valóban egy szövetségi épület felrobbantását tervezte. A BATF azonban figye-

lemmel kísérte a működésüket. (Más magyarázatok szerint a BATF egyenest befolyásolta tevékenységüket. John Doe 2 valójában a szervezet informatóra, sőt talán beépített embere volt. A BATF azt remélte, hogy ha az utolsó pillanatban lecsap a „veszélyes szélsőjobboldali terroristák” csoportjára, ez a rajtaütés megváltoztathatja a wacói fiaskó hatására a közvéleményben róla kialakult kedvezőtlen képet, mely szerint a hivatal ügyefogyott, hozzá nem értő emberek gyülekezete.) McVeigh és barátai mindenképpen szerepet játszottak az ügyben, de csak statisztaszerepet. McVeigh segít összezerelni a bombát, de nincs tudomása róla, hogy pontosan mire akarják használni – de az is lehet, hogy szándékosan félrevezették. Az utolsó pillanatban a BATF hibázik – elveszíti a kapcsolatot a csoporttal, vagy a résztvevők bizonyulnak agyafúrtabbaknak –, s a terroristák sikeresen végrehajtják a merényletet. McVeigh-t, akinek nincs tudomása róla, hogy a robbantás megtörtént, elkapja a rendőrség. A BATF rádöbben, hogy az igazság nyilvánosságra hozatala rémálom: tudott a merényletről, de a teljes hozzá nem értés miatt, illetve attól a vágytól vezérelve, hogy látványosan legyen úrrá a helyzeten, nem akadályozta meg. Mikor McVeigh lebukik olyan valami miatt, ami egyáltalán nem kapcsolódik a robbantáshoz, a hivatal számára lehetőség nyílik, hogy eltussolja a merényletben játszott szerepét és azt is, hogy tudott az ügyről. McVeigh ideális balek, mert belekeveredett ugyan az ügybe, de a teljes történetet nem ismeri.

Meg kell jegyezni, hogy ez a magyarázat nem nélkülöz minden alapot. A BATF-ról *valóban* az a kép alakult ki a közvéleményben, hogy emberei nem hozzáértők, és az intézmény képtelen szavatolni a biztonságot. A legtöbb beszámoló szerint már a Dávid törzse szekta elleni rajtaütést is ők hibázták el, mivel jobban érdekelte őket az országos médiavisszhang, mint az, hogy zökkenőmentesen érvényt szerezzenek a törvénynek. Van értelme tehát annak az állításnak, mely szerint a BATF mindent megmozgatott, hogy ezt a képet megváltoztassa. Ráadásul nem ez volna az első alkalom, hogy egy szövetségi titkosügynök nem is oly ártatlan állampolgárokat úgyszólván felbujt, még hozzá olyan bűncselekmények elkövetésére, melyeket azok bátorítás nélkül soha nem követtek volna el. Az mindenesetre biztos, hogy nem ez volna az első eset, amikor a törvények betartása fölött őrkdő hatóság eltussolja, hogy hozzá nem értése lehetővé tett egy bűncselekményt.

III

Mi az összeesküvés-elmélet? Egy történeti eseményre (vagy eseménysorra) adott olyan magyarázat, amely az eseményt előidéző okként bizonyos személyek – az összeesküvők – viszonylag kis csoportjának titkos tevékenységét jelöli meg. Fűzzünk néhány megjegyzést e meghatározáshoz. Először is az összeesküvés-elméletet méltán nevezük *elméletnek*, hiszen magyarázatot kínál a szóban forgó eseményre: azt indokolja, hogy miért történt meg. Másodsor, egy összeesküvés-elméletnek nem kell feltétlenül azt állítania, hogy az összeesküvők befolyása mindenre kiterjed, elég annyit mondania, hogy kulcsszerepet játszottak az esemény előidézésében. Úgy is beállíthatja őket, mint akik csupán mozgásba hozták az eseményeket. Az összeesküvőknek éppen azért kell titokban ténykedniük, mert nem mindenható: ha nyilvánosan cselekednének, akkor a többiek igyekeznének akadályozni őket. Harmadsor, az összeesküvő csoport csak kicsi lehet, bár a létszám felső határa értelemszerűen nem meghatározható. Ha viszont csak egyetlen emberről van szó, szigorú értelemben nem összeesküvésről, hanem egy magányos cselekvő akcióról beszélünk.

Felfoghatjuk ezt úgy, mint a konspirációs elmélet – legyen az megalapozott vagy alaptalan – vázlatos definícióját. Az AKE-knak viszont – legalábbis azoknak, melyekkel ebben az írásban foglalkozni fogok – néhány további jellegzetes vonása is van:

(1) Az AKE olyan magyarázatot ad, amely ellentmond bizonyos elfogadott, hivatalos vagy „magától értetődő” beszámolóknak.

Minden AKE számára központi jelentőségű, hogy legyen egy hivatalos verzió, melyet az elmélet aláás, illetve megkérdőjelez. Ráadásul az ilyen „fedőtörténet” meglétét szokták leginkább perdöntő bizonyítéknak tekinteni amellet, hogy az adott esetben összeesküvésről van szó; az, hogy valaki ennyi munkát fektet egy hamis magyarázat megalkotásába, megtévesztésre irányuló tudatos erőfeszítésre vall.

(2) Az összeesküvés mögött mindig aljas szándék húzódik meg. Nincs tudomásom olyan népszerű konspirációs elméletről, mely szerint egy kis csoport hatalommal bíró ember titokban *jót* cselekszik, s közben a végsőkig reméli, hogy tervei nem kerülnek napvilágra.

(3) Az AKE-k jellegzetesen arra törekednek, hogy látszólag kapcsolatban nem álló eseményeket hozzanak összefüggésbe egymással.

Az ember azt gondolná, hogy az oklahomai robbantásnak semmi köze a tokiói metróban 1995-ben végrehajtott szaringáz-támadáshoz. De mi van, ha én meg azt mondom, hogy a robbantás időzítésének nem a wacói szövetségi rajtaütés évfordulójához van köze (a rajtaütés két évvel korábban pontosan ugyanazon a napon történt), hanem inkább ahhoz, hogy egy nap híján egy hónap telt el a tokiói gáztámadás óta? Az összefüggés pedig az, hogy a tokiói merényletet a CIA hajtotta végre, megtorlásul azért, mert a japánok lehallgatták a Fehér Házat Clinton elnöksége alatt, s mindez az egyre fokozódó japán–amerikai kereskedelmi háború része. Vagyis az oklahomai merénylettel a japánok „törlesztettek”...⁹ Mint később tárgyalni fogom, ez a független szálakat összekapcsoló szemlélet kulcsszerepet játszik az összeesküvés-elméletek látszólagos magyarázóerejében.

(4) Mint már említettem, az összeesküvés-elméletekre tipikusan jellemző, hogy az általuk magyarázott események háttérben meghúzódó igazság hétpecsétes titok, még akkor is, ha egy-egy esetben a szálak végül jól ismert közszereplőkhöz vezetnek.

Az összeesküvés-elméletek többsége láthatólag alkotójának abból a szilárd meggyőződéséből fakad, hogy elég nyilvánosságra hozni az igazságot (valahogy úgy, ahogy Bob Woodward, Carl Bernstein és a felismerhetetlen „Mély Hang” leleplezte a betöréseket a Watergate-ügyben), s az összeesküvők gyalázatos tervei máris megghiúsulnak. Így hát az összeesküvőknek az az érdekük, hogy az igazság ne kerüljön napvilágra, vagy ha mégis, akkor minél kevesebben higgyék el.

(5) Az összeesküvés-elméletek alkotóinak legfontosabb eszköze az, amit *kóbor adatoknak* fogok nevezni.

A kóbor adatok két osztályba sorolhatók: (a) magyarázat nélkül hagyott adatok és (b) ellentmondó adatok. A *magyarázat nélkül hagyott adatok* nem mondanak ellent az elfogadott beszámolóknak, csak nem kapnak magyarázatot: átesnek az elfogadott magyarázat alkotta hálón. Példának okáért azok a korai híradások, amelyek szerint a BATF előzetes figyelmeztetést kapott az oklahomai merényletről, valamint az a tény, hogy a robbantás pillanatában a hivatal egyetlen alkalmazottja sem tartózkodott az épületben, olyan adatok, amelyekről a hivatalos magyarázat nem képes számot adni. Az *ellentmondó adatok* viszont – amennyiben igazak – ellentmondanak az elfogadott beszámolóknak. A hivatalos beszámoló szempontjából – amely úgy írja le McVeigh-t, mint

az összeesküvés főkolomposát, aki képes megtervezni és végrehajtani egy ilyen terrorcselekményt – ellentmondó adatnak kell tekintenünk azt a nyilvánvaló ostobaságot, hogy rendszám-tábla nélküli autóval menekült a robbantás helyszínéről. (A kóbor adatok szerepét később részletesen tárgyalni fogom.)

Nagyjából ezek a kritériumok segítenek megkülönböztetni az AKE-kat az ismeretelméletileg kevésbé problematikus összeesküvés-elméletektől. Itt nem foglalkozom azokkal a konspirációkkal, melyekhez akkor folyamodunk, amikor barátaink születésnapjára meglepetéspartit szervezünk, sem azokkal, melyekkel a szülők igyekeznek meggyőzni a gyermekeiket, hogy léteznek mesebeli lények.¹⁰ Az ilyen mindennapi összeesküvések nem tesznek eleget valamennyi felsorolt kritériumnak. A meglepetéspartikat nem aljas céllal szervezik, és nem is akarják őket örökre titokban tartani. Ezek a kritériumok azonban nem különböztetik meg az AKE-kat minden olyan összeesküvéstől, melyben joggal hiszünk. A Watergate-botrány és az iráni kontrák ügye valamennyi kritériumnak eleget tesz, prima facie mégis jogosan hihetjük, hogy összeesküvés történt.¹¹ Nem létezik sem egy, sem több olyan kritérium, amelynek alapján a priori meg tudnánk különböztetni a megalapozott összeesküvés-elméleteket az AKE-ktől. Az AKE-kkal kapcsolatos filozófiai problémák mélyebb elemzést kívánnak. Erre térek rá a következő részben.

IV

A konspirációs elméletek meglehetősen vonzóak; ezt mostani népszerűségük is bizonyítja. De van egy kis szépséghibájuk: állítólagos érényeik megkérdőjelezhetők. Meg fogom mutatni, hogy az összeesküvés-elmélet bizonyos elemei úgy *jelennek meg*, mint a legitim elméleti magyarázat elemei, ám az alaposabb elemzés kimutatja, hogy valójában nem azok. Megpróbálok tehát magyarázatot adni (1) arra, hogy az AKE-k miért olyan népszerűek, s ugyanakkor (2) arra is, miért nem szabad mégsem hinnünk bennük. Azért népszerűek, mert a magyarázóerő számos jól ismert vonásával rendelkeznek, mégsem megalapozottak, mivel ezekkel az előnyös tulajdonságokkal olyan sajátos módon rendelkeznek, ami aláássa magyarázóerejüket.

A konspirációs elméletek első és legfontosabb érénye – amelynek többnyire látszólagos meggyőző erejüket is köszönhetik – az egységes, illetve átfogó magyarázat. Ez azért érény, mert egyébként azonos feltételek mellett az a jobb elmélet, amelyik több jelenségre ad egységes magyarázatot, mint a rivális teóriák. Az egységes magyarázat az összeesküvés-elméletek *sine qua non*-ja. Ezek az elméletek *mindig* többet magyaráznak, mint riválisaik, mert azzal, hogy összeesküvést feltételeznek, *mind* a hivatalos beszámoló adatait, *mind* pedig azokat a kóbor adatokat magyarázni tudják, melyekre az elfogadott elméletnek nem sikerült magyarázatot találnia. Ez oklahomai robbantás esetében például a konspirációs elméletek magyarázatot adnak a hivatalos verzióban szereplő adatokra. A korábban tárgyalt magyarázat szerint a merényletet terroristák hajtották végre, a tervről a BATF-nek és más ügynökségeknek tudomásuk volt, de merő hozzá nem értés miatt nem sikerült megakadályozniuk a valóra váltását. Ez az elmélet magyarázatot ad arra, hogy miért és miként lett éppen a Murrah-épület a merénylet célpontja. Magyarázatot ad továbbá különféle kóbor adatokra is: például arra, miért nem tartózkodott egyetlen BATF-alkalmazott sem az épületben (előre figyelmeztették őket), és arra is, miért viselkedett olyan furcsán McVeigh (aki ártatlan volt – nem vett részt a bűncselekményben –, és ezért nem számított rá, hogy a bűnbakot kereső szövetségi ügynökök megvádolják).

Ez a szép az összeesküvés-elméletekben. Bámulatosan egységes beszámolókat kínálnak, amely magyarázatot ad valamennyi felmerülő adatra: azokra is, amelyeket a hivatalos verzió megmagyaráz, és azokra a jelentéktelen kóbor adatokra is, melyeknek a hivatalos verzió nem szentel figyelmet. Most pedig rátérek arra, hogy az AKE-k túl nagy árat fizetnek a magyarázat egységéért.

A kóbor adatok kritikus szerepet játszanak az AKE-kban. Egy AKE tipikus okoskodása nagyjából így fest: induljunk ki kóbor tényekből, például abból a megfigyelésből, hogy az oklahomai robbantás során egyetlen BATF-alkalmazott sem sebesült meg, valamint abból, hogy a korai híradások előzetes figyelmeztetésről beszéltek. A hivatalos verzió szinte teljesen semmibe veszi ezeket az adatokat. Vajon mi magyarázhatja, hogy a hivatalos változat képviselői makacsul szemet hunynak az ilyen adatok, valamint más, az ő verziójuknak ellentmondó bizonyítékok fölött? Ilyen ostobák és vakok volnának? Természetesen nem: minden bizonnyal szándékosan nem vesznek tudomást róluk. A legjobb magyarázat az, hogy valamilyen összeesküvést szóttek, és a közvélemény elől szándékosan igyekeznek eltitkolni az igazságot.

Egy konspirációs hipotézis segítségével a „bizonyítékok” nagy részét meg lehet kérőjelezni. Ez az egyik legkülönösebb vonása az ilyen teóriáknak: tudomásom szerint egyedül a konspirációs elméletek kezelik úgy az *ellenük* szóló bizonyítékokat, mintha azok valójában *mellettük* szólnának. Minél több bizonyítékot gyűjtenek össze a hatóságok egy adott elmélet mellett, annál többször mutat rá a konspirációs elmélet alkotója, mennyire fontos „őnekik”, hogy elhiggyük a hivatalos történetet.

Itt engedjenek meg két megjegyzést. Először is, nemcsak az összeesküvés-elméletek helyeznek nagy súlyt a kóbor adatokra. A tudomány története rengeteg példát nyújt arra, hogy a standard paradigmába nem illeszkedő adatok vizsgálata vezetett valamilyen elméleti újításhoz. Pragmatikus és heurisztikus szempontból nem kárba vezett a kóbor adatokra vadászó tudós erőfeszítése, aki abban reménykedik, hogy ezeket a nyomokat követve a helyére tudja tenni a jelenleg tévúton járó elméletet. A konspirációs elméletek azonban azt nem értik meg, hogy a kóbor adatok létezése *önmagában* még nem jelent komoly problémát egy elméletre nézve. Ha figyelembe vesszük adottságainkat – azt, hogy mi, emberek igencsak tökéletlenül értjük a világot –, még a lehető legjobb elmélettől sem *várhatjuk*, hogy *minden* rendelkezésre álló adatot megmagyarázzon. Elméletünknek nem kell ráillenie az *összes* hozzáférhető adatra, mert tulajdonképpen nem is mindegyik igaz.¹² Ugyanígy a méréseinkkel, interpretációinkkal és egyéb teóriákkal is előfordul, hogy nem mindent látnak jól a világ természetével kapcsolatban.

A második megjegyzésem az, hogy a konspirációs elméletek problémája nem egyszerűen abban áll, hogy használnak hamis adatokat is. Ha az AKE-k csak azért volnának problematikusak, mert túl nagy hangsúlyt fektetnek néhány, a hivatalos beszámolóval hadilábon álló adatra, az még nem tenné őket különösebben izgalmas jelenséggé. Az összeesküvés-elméletek azonban fölöttébb érdekes módon különböznek a többi teóriától. Alkotóik joggal mondhatnák, hogy nekik olyan problémával is szembe kell nézniük, amilyennel a tudósoknak nem. A konspirációs elmélet saját feltevése szerint azért száll síkra, hogy olyan jelenségeket magyarázzon, melyeket mások – akik gyaníthatóan hatalommal rendelkeznek – tevélegesen igyekeznek titokban tartani. A természettudománytól eltérően, amely úgy kezeli a természetet, mint passzív és – az emberi tudást felhalmozó tevékenységek szempontjából – közömbös felet, a konspirációs elmélet alkotója olyan terepen dolgozik, ahol *a kutatás tárgyja aktívan próbálja akadályozni*

a kutatást. Ezt úgy kell elképzelni, mintha a neutrínókat nem egyszerűen nehéz lenne műszerekkel észlelni, hanem mintha egyenesen igyekeznének elkerülni, hogy észleljék őket. A konspirációs elméletek hívei fennen hangoztatják, hogy azokban az esetekben, melyekre ők próbálnak magyarázatot keresni, pontosan ezzel találjuk szembe magunkat. Ezért tudják úgy értelmezni – és ezért is kell úgy kezelniük – az ellenük szóló bizonyítékokat, valamint azt is, ha nincs bizonyíték, mint ami alátámasztja az elméletüket.

Ez vezet a leggyakrabban hangoztatott kifogáshoz, nevezetesen, hogy az AKE-k egyszerűen falszifikálhatatlanok. A baj az, hogy ha az adott helyzetben minden olyan bizonyíték, amely cáfolhatná az elméletet, úgy értelmezhető, mint ami alátámasztja – vagy legrosszabb esetben is semleges vele szemben –, akkor a konspirációs elméletek per definitionem falszifikálhatatlanok. Az ilyen elméletek kiagyaloí mellett szól, hogy ez a falszifikálhatatlanság – a vizsgálat tárgyának imént említett aktív természete miatt – nem annyira ad hoc jellegű, mint amilyenek első pillantásra látszik. Nem ad hoc feltevés, hogy hamis és félrevezető adatokba botlunk, ha azt feltételezzük, hogy van valaki, aki szántszándékkal gördít akadályokat az utunkba. Kérdezzük csak meg Kenneth Starrt! Mivel a huszadik században az Egyesült Államok kormánya által támogatott számtalan akció ezt bizonyítja (szinte mindegy, melyiket pécézzük ki), okunk van hinni, hogy léteznek olyan erők, amelyek kellően motiváltak, és képesek is rá, hogy dezinformáló kampányokat folytassanak.

Állításom szerint a falszifikálhatatlanság csak olyan esetekben értelmes kritérium, amikor nincs okunk azt hinni, hogy bizonyos elemek – olyanok, akik hatalommal rendelkeznek – akadályozni próbálják vizsgálódásainkat, és igyekeznek eltéríteni bennünket az igazságtól. A falszifikálhatóság pompás kritérium a természettudományban, ahol olyasmire irányul a vizsgálat, ami közömbös a kérdéseinkkel szemben, ám sokkal kevésbé megfelelő a konspirációs elméletek által tárgyalt jelenségek esetében. Richard Nixon és North ezredes aktívan beavatkozott a tevékenységére irányuló vizsgálatba: mindketten azon voltak, hogy tévútra tereljék a nyomozást, és mindketten komoly erőket tudtak mozgósítani annak érdekében, hogy életben tartsák a konspirációt. Gondoskodtak róla, hogy akadályozzák a nyomozók munkáját, akik közül sokan jól sejtették, mi történt, de már kezdeti próbálkozásaik kudarcba fulladtak. Ha szigorúan ragaszkodunk a falszifikálhatóság dogmájához, az ilyen esetekben könnyen arra vezethet, hogy a vizsgálat túl korai szakaszában el kell vetnünk mindenféle konspirációs elméletet, és így az is megtörténhet, hogy fel sem fedezzük az összeesküvést.

Az AKE-kkal nem az a probléma, hogy falszifikálhatatlanok, hanem inkább az, hogy az ilyen elméletek – mivel az összeesküvés mellett nem sikerül bizonyítékot szereznünk – azt kívánják tőlünk, hogy egyre több mindenben kételkedjünk. Az összeesküvés-elméletek kétséget támasztanak számos olyan intézménnyel szemben, melynek az a feladata, hogy megbízható adatokat és bizonyítékokat szolgáltatasson. Ezzel rávilágítanak arra, milyen nagy szerepet játszik a bizalom – mind az intézményekben, mind az egyéneket vetett bizalom – meggyőződéseink igazolásában. A probléma a következő: a legtöbben közülünk – ide sorolom a költségesen felszerelt tudományos laboratóriumokban dolgozó tudósokat is – nem végezték el sem azokat a kísérleteket, sem azokat az empirikus megfigyeléseket, melyek a legmodernebb tudományos elméleteket alátámasztják. Ha nem akarunk arra a következtetésre jutni, hogy nagy többségünk megalapozatlanul hiszi, hogy a kacsacsőrű emlős emlősállat és az arany kémiai elem, el kell fogadnunk egy olyan procedúrát, melynek segítségével azok, akik *tényleg* elvégzik a megfigyeléseket – akik tehát megalapozottan hiszik, amit mondanak – állításaik episz-

temikus alapját átadhatják nekünk, többieknek. A modern tudományban ehhez a procedúrához tartozik a publikáció aprólékos mechanizmusa, az anonim szakértői lektorálás, a szakmai hírnév, az egyetemi akkreditáció és így tovább. Vagyis megalapozottan hiszünk a tudomány állításaiban, mivel jogos meggyőződéseket eredményező társadalmi mechanizmusok hozzák létre őket.¹³

A nyilvánosság körében – a konspirációs elméletek is itt tenyésznek – hasonló mechanizmusok működése vezet jogos meggyőzésekhez. Ilyen mechanizmus a szabad sajtó: a riporterek, a szerkesztők és a tulajdonosok mind azért versengenek, hogy a többieket megelőzve közöljék „a nagy szenzációt”. Ilyenek azok a kormányhivatalok, amelyeknek az a feladatuk, hogy kivizsgálják az eseményeket, adatokat szolgáltatassanak, és közlétegyék, amit feltártak. És persze ilyenek a különféle „független elemek” (köztük maguk a konspirációs elméletek gyártói), akik a nyilvánossághoz tartoznak. Ha továbbra is fenntartjuk, hogy az elmélet ellen szóló állítólagos bizonyítékokat úgy lehessen értelmezni, mintha mellette szólnának, minden tekintetben szkepticizmus-sal kell viseltetnünk a tényeket összegyűjtő közintézményeinkkel és a bennük dolgozó egyénnel szemben. Azaz, miközben érlelődik egy konspirációs elmélet, egymást követik a konspiráció cáfolatára irányuló, látszólag sikeres kísérletek, és ez a látszólagos siker minden bizonnyal az összeesküvők aljas műveként magyarázható. E folyamat eredményeként egyre nagyobb és nagyobb összeesküvéssé dagad az, ami a kiinduló állításban még mint az emberek kis csoportjának konspirációja szerepelt.

Az oklahomai robbantás esetében a kezdeti feltételezés szerint az összeesküvésben csupán a BATF-ügynökök és közvetlen feletteseik vettek részt. A nyomozásba az FBI-t és az egyéb szövetségi ügynökségeket is bevonták, de a BATF összeesküvéséről ők sem adtak hírt. Így hát minden bizonnyal ők is benne voltak. Ugyanez vonatkozik a sajtó egyes képviselőire, akik feltehetőleg rábukkantak az összeesküvés bizonyítékaira, mindeddig mégsem tárták őket az ország közvéleménye elé. Ami úgy kezdődött, mint jelentéktelen méretű konspiráció, melybe az Egyesült Államok egyik paramilitáris szövetségi ügynökségének néhány tagja volt beavatva, az – az összeesküvés mellett szóló bizonyítékok hiányában – feltartóztathatatlanul dagadt tovább, mígnem hatalmas méretű összeesküvéssé nőtt. És minél több embert kellett belekeverní az összeesküvésbe ahhoz, hogy meg lehessen magyarázni a közintézmények – egyre több közintézmény – cinkosságát, annál kevésbé hihető elmélet született.

Végző soron ez a mindenre, emberekre és közintézményekre egyaránt kiterjedő szkepticizmus – mely az érett összeesküvés-elméletek sajátja – nyújt alapot arra, hogy az ilyen elméleteket jogosulatlanoknak nyilvánítsuk. Nemcsak arról van szó, hogy esetükben per se nem teljesül a falszifikálhatóság kritériuma, hanem arról is, hogy ha az idő előrehaladtával nem sikerül az összeesküvést meggyőző módon leleplezni, egyre nagyobb mértékű szkepticizmus szükséges a konspirációs elméletbe vetett hit fenntartásához. Ahogy növekszik a szkepticizmus, ahogy mind több és több emberre és intézményre terjed ki, úgy válik egyre kevésbé valószínűvé, hogy létezik bármiféle összeesküvés.

Vizsgáljunk meg egy másik híres AKE-t, mondjuk azt, amely szerint a holocaust soha nem történt meg, az egész nem más, mint a zsidók és a velük rokonszenvezők koholmánya. Robert Anton Wilson találóan jegyzi meg, hogy „egy olyan összeesküvés, amely el tudja hitetni velünk 6 000 000 ember halálát, bármit el tud hitetni velünk”, és hogy „a holocaustrevizionisták esetében már az is nagy teljesítmény, ha egyáltalán elhiszik, hogy a II. világháború megtörtént, vagy hogy Franklin Roosevel volt az elnök 1933-tól 1945-ig, vagy hogy Marilyn Monroe inkább »valóságos« lény, mint King Kong vagy Donald Kacs”.¹⁴ Abban

a folyamatban, melynek során kitartunk amellett, hogy mind nagyobb, már-már tömegméretű összeesküvés húzódik meg a nyilvánosság körében zajló események – egyre több és több esemény – mögött, elveszítjük az alapunkat arra, hogy bármiben is higgyünk. Egy bizonyos ponton kénytelenek leszünk rádöbbsenni, hogy az összeesküvés-elmélet jogosulatlan, különben nem marad semmi alapunk arra, hogy elfogadjunk *bármiféle* jogosult magyarázatot és megalapozott meggyőződést.

V

Itt távolodjunk el a részletektől, és térjünk rá az összeesküvés-elméletek által felvetett átfogóbb filozófiai kérdésekre, valamint arra, mit von maga után az ilyen elméletek jelenlegi, rohamosan terjedő népszerűsége. Azt állítom, hogy az összeesküvés-elméletekben teljesen idejétmúlt világnézet ölt testet: úgy közelítenek az élet értelméhez, ahogy az inkább a múlt században volt rendjén való. Mégis érdemes feltárnunk ezt az anakronisztikus elemet a konspiratív gondolkodásban, mert ezzel a mai Zeitgeistből mutathatunk meg valamit. Ráadásul az összeesküvés-elméletek jelenlegi népszerűsége arra utal, hogy manapság magunk is szemben álló világnézetek közt őrlődünk.

Az összeesküvés-elméletek kiagyalói szerintem az utolsók azok közül, akik még hisznek egy rendezett univerzum létezésében. Amikor ugyanis azt feltételezik, hogy a jelenlegi eseményeket aljas erők irányítják, akkor ebből az következik, hogy az eseményeket *egyáltalában lehet irányítani*. Korábban természetes lett volna hinni egy rendezett világban, melyet Isten és más természetfölötti erők jelentős mértékben befolyásolnak, illetve irányítanak. A materialista beállítottságú tudomány és a kapitalista gazdaság felemelkedésével – a folyamat a tizennyolcadik és a tizenkilencedik században érte el csúcspontját – a természetfölötti szerepe nagymértékben csökkent (mint például a deizmusban), vagy teljesen megszűnt (mint például a marxizmusban), ám a rendezett univerzum képzete továbbra is fennmaradt. Ahogy Hegel fogalmaz az írás elején idézett passzusban, „*a világtörténelben... ésszerűen mennek végbe a dolgok*”. E felfogás szerint tehát van némi remény arra, hogy az emberek megértsék és előre lássák, sőt az is elképzelhető, hogy irányítsák az emberi dolgok menetét. Ebben hisznek a konspirációs elméletek képviselői is, csak ők még azt is hozzátesszik, hogy az irányítópultnál a rossziúk ülnek.

Az ilyen elképzelések nem tartanak lépést azzal, amit ma – a huszadik század végén – általában magunkénak vallunk. A konspiratív gondolkodás elutasítása nem egyszerűen azon alapul, hogy az összeesküvés-elméletek de facto tévesek. A probléma gyökere sokkal mélyebbre nyúlik. A világ – ahogyan ma látjuk – rendkívül sok cselekvő interakciójából épül föl, és minden cselekvő a világról alkotott saját, tökéletlen elképzeléseit, valamint saját céljait követi. Egy ilyen rendszert azért nem lehet irányítani, mert a túl sok tényező egyszerűen kezelhetetlen egy kis létszámú irányító csoport számára. Túl sok a független változó, túl nagy a szabadság a rendszerben. Igaz ez a gazdaságra, a választási rendszerre és azokra a tényekre összegyűjtő – főként társadalmi – intézményekre, melyekkel szemben a konspirációs elméletek kételyt támasztanak. Még ha feltételezzük is, hogy a BATF részese volt egy nagy összeesküvésnek, mellyel leplezni akarta az oklahomai merényletben érintett munkatársai hozzá nem értését, akkor is valószínűtlen, hogy nem akadt egyetlen olyan Oklahomában állomásozó BATF-

ügynök sem, aki büntudatból, önéredkből vagy valamilyen más indítékból felfedte volna az ügynökség szerepét a tragédiában, ha nem is a sajtónak, de legalább a szeretőjének vagy egyik családtagjának. A kormányhivatalokban – még ott is, ahol olyan a szabályozás és az irányítás, mint a katonai szervezeteknél és a hírszerző ügynökségeknél – járványszerűen terjed a szóbeszéd, és sok a kiszivároztatás. Aki azzal áll elő, hogy bármeddig meg lehet őrizni egy ilyen titkot – szekrénybe lehet zárni egy ketyegő időzített bombát –, csak azt árulja el, mennyire nem ismeri a modern bürokrácia természetét. Egy bürokratikus szervezet – akárcsak maga a világ – túl sok eltérő stratégiát követő emberből épül föl, s ezért nem könnyen irányítható.

Engem azonban nem az izgat elsősorban, hogy elvetjük a konspiratív világnézetet. Ha az összeesküvés-elméletek természetükből fakadóan járnak tévúton, akkor – attól tartok – csak nyilvánvalóan abszurd képünk marad a világról. Ha az Egyesült Államok elnöke történetesen egy magányos fegyveres munkahelyének ablaka alatt hajt el ebéd-időben, egyetlen lövés megváltoztathatja a történelem menetét. A konspiratív világnézet azzal vigasztal bennünket, hogy ha történnek is tragikus események, legalább tudjuk, hogy okkal történnek, és minél fontosabb az esemény, annál komolyabb és jelentősebb oka van. Mai világnézetünk szerint, melyet a konspirációs elméletek hívei nem fogadnak el, senki – sem Isten, sem ember, sem *néhány* ember közülünk – nem irányítja az eseményeket. Ráadásul a világ (a benne élő emberekkel együtt) irányíthatatlan, irracionális és abszurd, pontosan úgy, ahogy azt Eugène Ionesco és Samuel Beckett darabjai bemutatják.

A konspiratív gondolkodás elutasítása nem azt vonja maga után, hogy a világ *kiszámíthatatlan* módon működik, csupán annyi következik belőle, hogy a világnak nincs semmiféle átfogó értelme vagy jelentése. Ha valaki elveti, hogy a Kennedy-gyilkosság mögött összeesküvés volt, attól még magyarázhatja Oswald viselkedését okozatilag és teljesen determinisztikusan, úgy, hogy a tudomány is találjon rajta fogást. Az ilyen tudományos megközelítés azonban – ha Oswald viselkedéséről van szó – abszurd, pontosan abban az értelemben, ahogy az imént használtam a szót. Eszerint ugyanis nem emberi tényezők vagy racionális megfontolások voltak okolhatók a viselkedéséért: a beszámoló csakis az agyban lejátszódó vak kémiai folyamatokat és gyermekkori érzelmi traumákat említ. Az olyan események, mint a Kennedy-gyilkosság és az oklahomai robbantás beláthatatlan emocionális és intellektuális hatással voltak a világra; ezek valóban egyedülálló események, s miután bekövetkeztek, Amerika nem az, ami korábban volt. Az összeesküvés-elméletek erénye, hogy igyekeznek megőrizni az emberi nézőpontot: azzal, hogy racionális beszámolót adnak az eseményekre, olyan emberi értelmet tulajdonítanak az ilyen nagy léptékű változásoknak, amely megengedi, hogy emberi fogalmakban értsük meg őket. Amennyiben az összeesküvés-elméletek hívei tévednek, akkor – ha továbbra is emberi nézőpontból tekintünk a világra – minden jel szerint csak annyit mondhatunk: „Shit happens.”

Mindezek fényében az összeesküvés-elmélet kihívása abban áll, hogy választásra kényszerít a végletes – már-már nihilizmusba hajló – szkepticizmus és az abszurd álláspont között. Aki elfogadja a konspirációs elméletet, az a meglehetősen széles körű színjátékot feltételező (intézményeink szavahihetőségét megkérdőjelező) hiperszkepticizmust választja az irracionális és lényegében értelem nélküli világ abszurdításával szemben. Amíg nem kínálkozik harmadik lehetőség – melynek kidolgozása talán a filozófiára hárul – az AKE-k továbbra is nagyon népszerűek lesznek.

VI

Milyen tanulsággal szolgált, hogy láttuk, hogyan bontakozik ki egy összeesküvés-elmélet? Az elmondottakból három olyan – egymással összefüggő – dolgot szűrhetünk le, amit érdemes megszívlelnünk.

Először is, az összeesküvés-elméletek megszállott ostobasága rávilágít, hogy nem kell túlságosan kétségbeesnünk, ha a társadalmi eseményekről alkotott elméleteinknek nem sikerül az összes adatot értelmezniük. Soha nem igaz minden adatunk. Kiváltképpen az emberi természet irracionális és esendő volta miatt kell arra számítanunk, hogy az általunk előállított adatok egy része biztosan hamis. A tanúk olykor rosszul emlékeznek a múltra, vagy nem tudatos előítéletek befolyásolják emlékeiket. Újságírók és kormányzati tisztviselők néha rosszul értékelik a helyzetet, nem ismerik fel időben a válságot, később pedig vonakodnak bevallani, hogy hibáztak. Mindez már önmagában elég ok arra, hogy megkérdőjelezzünk egy olyan elméletet, melynek az az egyik legfőbb vonása, hogy egységes beszámolót nyújt valamennyi – egymással nem összefüggő és számos változatban előforduló – adatról. Elvárjuk, hogy magyarázataink jók legyenek, de számolunk azzal, hogy nem tökéletesek.

Másodszor, óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan racionálisnak tüntessük föl a világot, illetve a benne élő embereket. Ha a konspiratív gondolkodást elutasítjuk, el kell fogadnunk, hogy az emberi világ természeténél fogva értelem nélküli. A társadalomra ugyanaz áll, ami a fizikai világra, ahol bizonyos események *csak úgy megtörténnek*, például hurrikánok, tornádók és a többi „Isten csapása”. Néha az emberek is csak úgy tesznek valamit. Politikai vezetőket gyilkolnak meg, silány, átgondolatlan ideológiák alapján cselekednek, és nyomokat hagynak maguk után a tett színhelyén. Ha túlságosan hiszünk abban, hogy az emberek általában racionálisak, illetve a világ racionális, akkor azt is szándékosan próbáljuk magyarázni, amit nem lehet.

Az összeesküvés-elméletek harmadik tanulságaként rá kell döbbernünk, hogy ezek az elméletek végtelenen szkeptikus – már-már nihilista – álláspontot képviselnek a többi ember viselkedését és motívumait, valamint a társadalmi intézményeket illetően. Az összeesküvés-elmélet olyan átfogó és mélyreható kételyt támaszt mások motívumaival és jóhiszeműségével szemben, amihez csak a teljes filozófiai szkepszis fogható. Az ilyen szélsőséges szkepticizmust mindenütt egyformán kell kezelni. Fenntartással kell fogadnunk az olyan elméleti beszámolókat, melyek több energiát fordítanak a versengő magyarázatok ismeretelméleti alapjának megkérdőjelezésére, mint a saját álláspontjuk mellett szóló újabb bizonyítékok feltárására.

Hogy végül is mit gondolok az összeesküvés-elméletekről? Eredetileg az volt a szándékom, hogy Hume csodákról szóló elemzésének szellemében mutassam be az összeesküvés-elméleteket. Hume szerint a csodák esetében olyan magyarázatot kapunk, melyben *per definitionem* soha nem hihetünk megalapozottan. Ugyanez azonban – már amennyiben elemzésem helyes – nem mondható el az összeesküvés-elméletekről. Ezek nem *definió szerint* megalapozatlanok. (Jól mutatja ezt, hogy – legalábbis *néhány* esetben – hinni akarunk az összeesküvésben: például a Watergate-botrány és az iráni kontrák ügyében.) Az a helyzet, hogy nincs olyan analitikus módszer, melynek segítségével egyértelműen meg tudnánk különböztetni a jó és a rossz konspirációs elméleteket. A különféle ügyek kapcsán ezek skálája a hihetőtől a fölöttébb valószínűtlenig terjed. A legjobb, amit tehetünk, az, ha bizonyos időn át nyomon követjük az egyes elméleteket, az értékelésüket, és megpróbálunk valamilyen konszenzust kialakítani a tekintetben, mikor kíván az elméletbe vetett hit több szkepticizmust, mint amennyit még

meg tudunk emésztani. Arra is gyanakszom, hogy a konspirációs elméletekkel szemben intuitíve fölmerülő „problémák” jó része valójában az elméletek *kiagyaloíval*, nem pedig az általuk gyártott elmélet valamely sajátos vonásával szemben fogalmazódik meg. Meglehet, hogy a probléma pszichológiai: arról van szó, hogy nem jönnek rá, hol az a pont, ahol már nincs értelme rejtett okok után kutatni. Mindamellett az összeesküvés-elméletek tanulmányozása – még a teljesen őrült elméleteké is – szerintem hasznos. Ha másért nem, hát azért, mert rákényszerít bennünket, hogy világosan különbséget tegyünk a mi „jó” és az ő „rossz” magyarázataik között.

Jegyzetek

1. A filozófusok eddig nem sok figyelmet szenteltek az összeesküvés-elméletnek. Tudomásom szerint csupán néhányan tárgyalták a témát, például Karl Popper: *THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES*, 2. kötet, *THE HIGH TIDE OF PROPHECY: HEGEL, MARX, AND THE AFTERMATH* (5. kiadás, London: Routledge, 1966), 94–99. o. és Charles Pigden: *POPPER REVISITED, OR WHAT IS WRONG WITH CONSPIRACY THEORIES?*, *Philosophy of the Social Sciences*, XXV. (1993), 3–34. o. Azt hiszem, ennek a mulasztásnak az az oka, hogy a legtöbb egyetemi ember ostobaságnak tartja a nagyközönség körében népszerű összeesküvés-elméleteket, és úgy ítéli meg, nem is érdemes foglalkozni velük. Én viszont úgy gondolom, a filozófusokra hárul az a kötelesség, hogy számot adjanak a közös téveszmék alapjául szolgáló hibákról, mármint ha valóban ilyesmiről van szó. Philip Kitcher művének, a tudományos kreacionizmus filozófiai nehézségeit tárgyaló *ABUSING SCIENCE: THE CASE AGAINST CREATIONISM* (Cambridge: MIT, 1982) című könyvnek a szellemében ajánlom ezt a cikket az olvasónak.

2. Más, kevésbé finom lelkű olvasók egyebek közt olyan elnevezéseket javasoltak, mint „örületes”, „háborzongató”, illetve „hajmeresztő”. Az ilyen terminológia – bár kétségkívül színes – szerintem nem illik a komoly tárgyaláshoz.

3. *ON MIRACLES (ENQUIRIES CONCERNING HUMAN UNDERSTANDING 1748. X. szakasz)*; magyarul: *VIZSGÁLÓDÁS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL*. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Alexander Bernát. Második, javított kiadás. Franklin-Társulat, 1906, 94–115. o. (Új fordítás: TANULMÁNY

AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL. Fordította: Vámosi Pál, az utószót és a jegyzeteket írta: Szenczi Miklós. Második és átdolgozott kiadás. Nippon Kiadó, 1995.)

4. *THE ORDER OF NATURE: MIRACLES* (Huxley 1881-es *HUME* c. könyvének VII. fejezete), újranyomva: S. Tweyman (szerk.): *HUME ON MIRACLES* (Bristol: Thoemmes, 1996) 161–168. o.

5. Abraham Ahmadot – noha sem oklahomai lakos, sem amerikai állampolgár nem volt – Londonban őrizetbe vették, megmotozták, és bilincsben vitték vissza az Egyesült Államokba. De hamarosan kizárták a gyanúsítottak közül, és szabadon engedték.

6. (Washington, D. C.: National Alliance, 1978; 2. kiadás: New York: Barricade, 1996.)

7. Lilburn, GA: ILLUMINET, 1996, illetve 1995.

8. OKBOMB!, 28–29. o.

9. Hadd jegyezzem meg, hogy *mindezt nem én találok ki*. Ebben az írásban minden felhasznált példa külső forrásból származik. Az oklahomai robbantás „japán kapcsolatáról” további részletek találhatóak például Keith OKBOMB! c. könyvének 21. fejezetében.

10. Erős kísértést érzek, hogy a konspirációs elméletek nagy hatását a nyugati gondolkodásra – legalábbis részben – annak a számlájára írjam, hogy gyermekkorunkban igen sok összeesküvéssel találkozunk. Ahogy szépen felcseperedünk, sorra-rendre fedezzük fel, mi mindent hordtak össze a felnőttek: folyékonyan hazudtak a Mikulásról, a húsvéti nyusziról, a fogrontó manókról, arról, hogyan születnek a kisbabák és így tovább.

11. Ez ellen felhozható, hogy az „aljas szándék” kritériuma nem teljesül. North és társai

minden jel szerint úgy gondolták, azzal tesznek inkább jót, ha megkísérlik semmibe venni a Kongresszus döntését, mely megtiltotta a nicaraguai lázadók támogatását. Nem akarok vitát nyitni arról, mit jelent az „aljasság” a politika világának machiavellista kontextusában. Maradjunk annyiban, hogy sem az iráni kont-rák ügye, sem a Watergate-botrány – bárhogyan értékeljük is azt, ami történt – nem áll fölötté minden efféle gyanúnak. Ha nem vetült volna rájuk a gyanú árnyéka, nem lett volna szükség titoktartásra.

12. Úgy hallottam, ezt a mondást Fancis Cricknek tulajdonítják.

13. A bizonyítéknak a megismerés során játszott kritikus szerepéről többet megtudhat az olvasó C. A. J. Coady: TESTIMONY: A PHILOSOPHICAL STUDY (New York: Oxford, 1992) című munkájából. A jogos meggyőződések társa-

dalmi konstrukciójának különféle szempontjaihoz részletesebben lásd Helen Longino munkáit: SCIENCE AS SOCIAL KNOWLEDGE: VALUES AND OBJECTIVITY IN SCIENTIFIC INQUIRY (Princeton: University Press, 1990) és THE FATE OF KNOWLEDGE IN SOCIAL THEORIES OF SCIENCE, Frederick F. Schmitt (szerk.): SOCIALIZING EPISTEMOLOGY: THE SOCIAL DIMENSION OF KNOWLEDGE (Lanham, MD: Rowan and Littlefield, 1994), 135–157. o.; valamint Kitcher cikkeit: SOCIALIZING KNOWLEDGE, *The Journal of Philosophy*, LXXXVIII, 11 (November 1991), 675–676. o. és CONTRASTING CONCEPTIONS OF SOCIAL EPISTEMOLOGY, Schmitt: id. kötet, 111–134. o.

14. BEYOND TRUE AND FALSE: A SNEAKY QUIZ WITH A SUBVERSIVE COMMENTARY, megjelent: Ted Schultz (szerk.): THE FRINGES OF REASON (New York: Harmony, 1989), 170–173. o.; idézett hely: 172. o.

Fodor Ákos

VERSEK

Buddha Weimarban

Hatalmasnak, Szerelmesnek folyton-folyvást SORSA VAN;
mosolyt csak közöny terem – a szenvedély humortalan.

A „személytelenség”-ről

Jó szakács sem a
kezét süti-főzi meg
– *csupán* az ételt.

Axióma

aki *pontosan*
tudja, hogy mitől lenne
boldog: sosem lesz